

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN FRAZEOLOGİZMLƏRDƏN FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ

Söz birləşməsi - iki və daha artıq müstəqil sözün mənaca və qrammatik cəhətdən birləşməsi. Məsələn: ağıllı uşaq, ana laylası, dağ çiçəyinin ətri, Vətəni sevmək, Vətəni qoruyan əsgər, Vətəni qorumaq şərəfi, Vətəni şərəflə qoruyanda və s.

Söz birləşmələrinin quruluşu. Söz birləşmələri quruluşca iki cürdür: sadə söz birləşmələri, mürəkkəb söz birləşmələri.

Sadə söz birləşmələri iki müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: doğma yurd, əlaçı şagird, dəniz havası, yaz ayları, məktəb illəri, məktəbin həyəti, oxumaq həvəsi, kitabı oxumaq və s.

Mürəkkəb söz birləşmələri üç və daha artıq müstəqil sözdən ibarət olur. Məsələn: qədim torpağın övladları, doğma yurdun gözəl mənzərələri, Vətənin azadlığı yolunda şəhid olanlar, Füzuli qəzəllərinin yeni şərhı və s.

Frazeologizmlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli, məcazi mənalı birləşmələrdir.

Frazeologizmlər mənaca müxtəlifdir. Onları bir neçə qrupa ayırmaq olar: somatik frazeologizmlər, zoofrazeologizmlər, dini-mifoloji frazeologizmlər, adət və mərasimlərlə, bitki adları və s. ilə bağlı frazeologizmlər. Məsələn: dilim dönmür, qulaqlarını şəkəlmək, gözlərini zilləmək, barmağına dolmaq, dəvənin quyuğu yerə dəyəndə, dəvəni çömçə ilə sulamaq, şeytanın ağına gəlməz, şeytan baş çıxarmaz, cin atına minmək, cini başına vurmaq; anası soğan, atası sarımsaq; nə ətdir, nə balıq və s. Dünya dillərində frazeoloji vahidlərin əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir.

Söz birləşmələri dilin hərtərəfli inkişafında aparıcı mövqə tutur. Elə bu səbəbdən də söz birləşmələrinin müxtəlif növləri dəqiq şəkildə tədqiq və təhlil olunmalıdır.

Jackendofun qeyd etdiyi kimi dilçilikdə söz birləşmələrinin əhəmiyyəti onların indiyə qədər ənənəvi şəkildə şərhindən və işlədilməsindən daha böyükdür. O hesab edir ki, daşınanın leksikonunda olan birləşmələrin kəmiyyəti adi sözlərin sayı ilə təqribən eynidir. (4, s. 156) Əlbəttə, göründüyü kimi, bu tam dəqiq şərh hesab oluna bilməz, çünki biz həтта dildə olan leksik birləşmələri də bura daxil etsək kəmiyyətcə eynilik qismən uyğun gələr. Dildə olan birləşmələrin ətraflı şərhı və kəmiyyəti tam dəqiq şəkildə verilə bilməz. Çünki bu birləşmələrin bir çoxu şifahi nitqdə istifadə olunur və sayı getdikcə artmaqdadır.

Söz birləşmələrinə bütün mətn janrlarında rast gəlinir və təbii dilin inkişafında mühüm problemlər yarada bilər. Bunlardan birincisi "yeni sözdüzlətmə" (overgeneration) problemidir ki, bu da ədəbi dilin qanunlarına uyğun olmayaraq müəyyən dialektlərdə söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur. Məsələn: *telephone booth(american)* və ya *telephone box (british/australian)*. Bəzən isə dildə tam tərkibi, ancaq xoşagəlməz, qəbul olunmaz nümunələr yaranır: *telephone cabinet, telephone closet* və s.

İkinci problem isə "idiomlaşdırma" (idiomaticity) problemidir ki, birləşmə tərkibində olan sözlərin əsas mənalı ilə heç bir uyğunluğu olmur. Məsələn: *kick the bucket (ölmək)*

Çoxları birləşmələrə öz ciddi məhdudiyətləri olan "məsafəli və ya boşluqlu sözlər" (words with spaces) kimi yanaşırlar. Məs: fel-qoşma tərkibli haqqında kifayət qədər biliyə malik olmayan şəxs *look up the tower* birləşməsinə 2 cür tərcümə verə bilər: *qalaya baxmaq (glance up at the tower)* və ya *qala haqqında məlumat kitabına müraciət etmək (consult a reference book about the tower)*, ancaq *look up the tower* birləşməsinin iki yox yalnız bir mənası var ki, o da *qala haqqında məlumat kitabına müraciət etməkdir*.

Nəhayət sonuncu birləşmələrin "leksik cəhətdən sürətli artımı" (lexical proliferation) problemidir. Məs: belə birləşmələrə tez-tez fel nümunələri şəklində təsadüf olunur: *take a walk (gəzişmək), take a hike (yürüyüş etmək), take a trip (səyahət etmək), take a flight (uçmaq)*. Belə birləşmələri isə öyrənmək və fərqləndirmək çətin olur.

Ümumiyyətlə birləşmələr problemi tam inkişaf etməmiş və ətraflı şəkildə tədqiq olunmamışdır. Elə buna görə də birləşmələrin hərtərəfli öyrənilməsi üçün onların növlərini aid etmək lazımdır.

Birləşmələri geniş şəkildə leksik birləşmələr və tərkibi birləşmələr adı altında təsnif etmək olar.

Leksik birləşmələr ən azı qismən də olsa xüsusi sintaksisə və ya semantikaya malik olur və ayrı – ayrılıqda işlənməyən "sözləri" özündə cəmləşdirir və nəhayət üç qrupa bölünürlər: "*fixed expressions*", "*semi-fixed expressions*", "*syntacticallyflexible expressions*". Nitqdə danışıq zamanı yaranan birləşmələr isə sintaktik və semantic cəhətdən tərkibi olur və onlara gözə çarpacaq qədər tez-tez rast gəlinir. İndi isə hər bir kateqoriyanı dil faktları ilə əsaslandırmaq:

Sabit ifadələr (Fixed expressions).

İngilis dilində bir qrup dəyişməz ifadələr vardır ki, onlar ümumi qrammatik qaydalara riayət etmir. Bu birləşmələrə *by andlarge* (bütövlüklə), *in short* (qısaca), *kingdom come* (axirət), *every which way* (hər yerdə) və başqaları daxildir. Bir çox dilçilər tərəfindən mənsəyi tədqiq olunan və danışıqda tez-tez rast gəlinən bəzi birləşmələr də bu qrupa daxil edilir: *ad hoc* (xüsusilə, bu halda) (*ad nauseam* (mənfur dərəcədə), *ad hominem* (şüurdan daha çox emosiyaya qapılan)...), *Palo Alto* (Kaliforniyada şəhər adı) (*Los Altos* (Kaliforniyanın şərqində şəhər adı), *Alta Vista*...) və başqaları.

Sabit ifadələr tamamilə leksikləşmiş birləşmələrdir və nə morfosintaktik dəyişikliyə, növ müxtəlifliyinə (*in shorter*), nə də daxili dəyişikliyə (*in very short*) məruz qalır. Əgər sabit ifadələrin təqribi sayı təyin olunsaydı, onda "hoc" ilə işlənən ifadələrin leksik xüsusiyyətləri açıqlanardı.

Yarı-sabit ifadələr (Semi-fixed expressions) Bu ifadələrin söz sırasında vətərkibində ciddi məhdudiyətlər olur, ancaq leksik dəyişmənin (növ müxtəlifliyinin) bir neçə formasına görə dəyişir. Məsələn: fleksiya (sözlərin hallanma və ya təsərif zamanı dəyişən sonluğu) formalarında, variantların qayıdış formasında və determinative (təyinedici) seçimində. Bu imkan verir ki, onlara xüsusi hallarda leksik cəhətdən dəyişən ayrıca nitq

hissəsi olaraq söz kompleksi kimi yanaşılırsın. Onlara da öz növbəsində bölinə bilməyən (nondecomposable) idiomların, müəyyən mürəkkəb adların və xüsusi adların müxtəlif formalarını daxil etmək olur.

Bölinməyən idiomlar (Non-decomposable idioms) Nunberg və başqaları idiomlara aid semantik tərkiblilik (semantic compositionality) adlı xüsusi anlayış, ideya hazırlayıb, idiomun bütöv mənasının onun komponentləri ilə əlaqəli olduğunu göstərirlər (6, s. 492). Məsələn: *spill the beans* və *reveal the secret (s)* idiomları belə təhlil oluna bilər: *spill* (tökmək), *reveal* (aşkara çıxartmaq) mənasında və *the beans* onun *reveal the secret(s)* (sirin üstünü açmaq) mənasına uyğun gəlir. Ancaq digər tərəfdən tez-tez sitat gətirilən *kick the bucket* frazeoloji birləşməsinə belə təhlil etmək olmaz.

Müşahidəyə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olur ki, semantik cəhətdən belə parçalanma və ya bölünmə prosesi idiomla başlanılır və tam xüsusi komponentlərinin ayrı-ayrı hissələri ilə əlaqələndirilir və "semantik tərkib hissələrinə bölünən" (semantic decomposability) kimi yenidən düzəldilir.

Mürəkkəb nominallar (Compound nominals). *Car park* (avtodayanacaq), *attorney general* (baş prokuror) və *part of speech* (nitq hissəsi) kimi mürəkkəb adlar bölinməyən idiomlara bənzəyir, yəni onlar da bölinməyən idiomlar kimi sintaktik cəhətdən dəyişməyən vahidlərdir. Mürəkkəb nominallar kəmiyyət şəkilçisi qəbul edə bilər və şəkilçilər əsasən birləşmədəki əsas sözə əlavə olunur. Məsələn: *car park* birləşməsi cəm formasında işlənməyən *car parks*, yəni "s" cəm şəkilçisi ikinci komponentə əlavə olunur, amma *attorney general*, *congressman at large* (bir ştatın kongresmeni) və *part of speech* birləşmələrində isə birinci komponentə artırılır.

Xüsusi adlar (Proper names) sintaktik cəhətdən çox fərqlidir. Məsələn, ABŞda idman komandasının adları, əsasən, təşkilatın adı və ya yer adlarına uyğun qoyulur bəlkə də özlüyündə birləşmə olan *San Francisco* kimi) və ya komandanın olduğu yerin adı bütünlüklə rəqəmlə idmançılara aid edilir. Məsələn: 49 – cular (*40ers*)

Sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələr (Syntactically-flexible expressions) Yarı-sabit ifadələr əsas söz sırasını hər yerdə qoruyub saxlaya bilməsinə baxmayaraq sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrdə sintaktik dəyişkənliyə daha çox hallarda rast gəlinir. Biz bu dəyişmənin növlərini sözlü feli frazeoloji birləşmələrdə, bölünən idiomlar və xüsusi feli birləşmələrdə (light verbs) görə bilərik.

Sözlü feli frazeoloji birləşmələr (Prepositional phrasal verbs) Fel + qoşma tərkibləri feldən, bir və ya daha çox sözlü və zərfdən ibarət olur. Məsələn: *write up* (təsvir etmək), *look up* (axtarmaq), *brush up on* (təkrarlamaq) və s. Onlar ya *brush up on* kimi semantik cəhətdən unikal, ya da *break up* (parçalanmaq) kimi - *the meteorite broke up in the earth's atmosphere* tərkibi olur.

Təsirli sözlü feli frazeoloji birləşmələr ya birləşmədən sonra, ya da fellə sözlü arasında isim və ya ismi birləşmə qəbul edir. Məsələn: *call Tom up* (Tomazərtg etmək) və *fall off a truck* (yük maşınından düşmək). Bu birləşmələrin təsirli formalarının bir çoxunda isim həm sözlüdən əvvəl, həm də sonra işləyə bilər.

Məsələn: *Call Tom up* və ya *Call up*. Hətta sözlü feli frazeoloji birləşmələrin təsirsiz formalarında da zərf fellə sözlü arasında işləyə bilər. Məsələn: *fight bravely on* (səylə mübarizə aparmaq). Onu da qeyd etmək olar ki, sözlü feli frazeoloji birləşmələrin təsirli formalarının leksik variantlarını "məsafəli, boşluqlu sözlər" (words with spaces) kimi təyin etmək qeyri-mümkündür. Hətta bunu da qeyd etmək olar ki, bəzi sinonimlik təşkil edən fellər eyni qoşmalarla işlədilir. Məsələn: *call/ring/ phone + up* (zəng etmək).

Bölinən idiomlar (Decomposable Idioms). *Let the cat out of the bag* (sirri dilindən qaçırtmaq) və *sweep under the rug* (üstünü örtmək) (promlemin və s.) kimi hissələrə bölünə bilən idiomlar sintaktik cəhətdən tez uyuşan ifadələrə müəyyən dərəcədə yaxındır. Ancaq daha dəqiq desək, verilən hər hansı bir idiomun sintaktik cəhətdən dəyişməsinin hansı növünə məruz qalmasını qabaqcadan söyləmək qeyrimümkündür. Çünki bölinən idiomların hər biri müəyyən dərəcədə sintaktik cəhətdən dəyişkəndir, yəni onların hər birində yalnız bir, özələrinə xas olan sintaktik xüsusiyyəti görmək mümkündür. Əvəzində onlar bir-birinə semantik cəhətdən bağlı hissələrdən ibarət olan idiomlar kimi görünür, onlar yalnız semantik yanaşma ilə müəyyənləşdirmək olar (6, s. 494). Çünki onlar sintaktik cəhətdən müxtəlifdir.

Bölinən idiomlarla (decomposable idioms) belə ki, *spill the beans* və *let the cat out of the bag* və tərkib hissələrinə bölünə bilməyən idiomlar (non-decomposable idioms) belə ki, *kick the bucket*, *trip the light fantastic* (həvəslə oynamaq, rəqs etmək) və *shoot the breeze* (boş-boş danışmaq) "arasındakı fərqləri müəyyənləşdirmək heç də asan deyil. Ümumiyyətlə anlaşılması çətin olan, mənalarmın görə bölinməyən idiomlar sintaktik dəyişkənliyə tabe olmur. Məsələn: bölinməyən idiomlar daxili dəyişiklik formasında: *kick the great bucket in the sky* və ya məchul formada: *the breeze was shot* işlənilə bilmir. Bölinməyən idiomlarda müşahidə olunan leksik dəyişmə yalnız şəkilçi əlavə olunma: *kicked the bucket* və qayıdış formasıdır: *wet oneself* (qorxudan paltarına ishal etmək).

Xüsusi feli birləşmələr (Light verbs). Bu birləşmələr çox fərqlidir (məsələn: *make a mistake* (səhv etmək), *give a demo* (nümayiş etmək) və hamıya məlumdur ki, verilən hər hansı bir isimlə hansı felin işlənməsini öncədən söyləmək çətinidir. Buna baxmayaraq belə birləşmələrin bəzən idiom olduğu iddia edilir: idiom normal mənada istifadə olunur və felin mənası isə idiomdan daha çox anlaşılır olur.

Bu birləşmələr tam sintaktik dəyişkənliyə tabedir, yəni məchul formaya (məsələn: *demo was given*), sitat (məsələn: *How many demos did Tom give?*) və daxili dəyişməyə, modifikasiyaya (məsələn: *give a revealing demo*) məruz qalır.

Tərkibi birləşmələr (Institutionalized phrases). Bu birləşmələr semantik və sintaktik cəhətdən xüsusi quruluşa malik olsalar da statistik cəhətdən fərqlidir. *Traffic light* (işıqfor) birləşməsinə əsaslanaraq demək olar ki, həm *traffic*, həm də *light* sözlərinin leksik mənalarmı saxlayır və struktur cəhətdən birləşib tərkibi birləşmələr yaradırlar.

Bu quruluşa diqqətlə baxdıqda görə bilərik ki, həmin anlayış başqa cür də ifadə oluna bilər. Məsələn: *Traffic director* və ya *intersection regulator* və s. Buna baxmayaraq, belə əlavə forma mövcud deyil, çünki *traffic light* forması ümumişlək olub, üslubi cəhətdən işlənmişdir. Tərkibi birləşmələrə nümunə olaraq başqa birləşmələri də göstərmək olar: *telephone booth* (və ya *telephone box* british/australian English), *fresh air* (təmiz hava), *kindle excitement* (həyəcan signalı) və s. Bu birləşmələr bütün sintaktik variantlara məruz qalırlar.

Ədəbiyyat

1. Bauer, Laurie "English Word-formation" Cambridge University Press 1983, 243 səh
2. Dixon, Robert "The grammar of English phrasal verbs" Australian Journal of Linguistics, 2 1982, səh 149-247
3. Hacıyeva Ə.H., Neceföv E.B. "English Phraseology" Bakı 2009, 228 səh
4. Jackendoff Ray "The Architecture of the Language Faculty" Cambridge 1997. Nunberg, Geoffrey, Ivan A. Sag & Thomas Wasow "Idioms" Language, 70 1994,
6. Riehemann, Susanne "A constructional approach to idioms and word formation" Stanford 2001, 312 səh

7. Vəliyeva N.Ç. "Müxtəlif sistemli dillərdə fəli birləşmələrin tipoloji təhlili" Bakı 2008.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, idiomlar, sintaktik və semantik xüsusiyyətlər

Ключевые слова: фразеологические соединений, идиомы, синтаксические и семантические особенности.

Key words: phrasal combinations, idioms, syntactic and semantic features

О некоторых словосочетаний на английском языке

Резюме

В этой статье словосочетания классифицируются под названием лексических словосочетаний и составных словосочетаний и доказывається что они более интересные и разные чем были отмечены до сих пор. Семантический и синтаксические особенностей каждого из них описывается отдельно с пояснительными примерами.

About some combinations in the English language

Summary

In this article phrases are classified in terms of lexicalized phrases (made up of fixed, semi-fixed and syntactically flexible expressions) and institutionalized phrases are far more diverse and interesting to master than is standardly appreciated. Semantic and syntactic features of each type of multi word expressions are analyzed separately with some examples.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva